

Александар Ђорђевић*

ПОРОДИЧНА ЗАДРУГА У СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ ПРАВУ

Апстракт

Породична задруга била је карактеристична за многе индоевропске народе и порекло води из најдревнијег периода који је претходио времену писаних историјских извора. Ова породичноправна установа постојала је у у Риму и грчким полисима, али и знатно касније – међу германским и посебно словенским народима. У српским земљама средњег века позната је као "кућа". Помиње се у многим правноисторијским изворима као што су повеље српских владара, статуту градова и Душанов законик.

Кључне речи: *породична задруга, "кућа", повеље српских владара, Душанов законик, сродство, село.*

Породична задруга ("кућа") постојала је код многих индоевропских народа и карактеристична је углавном за почетак друштвеног развоја. Општа тенденција била је постепено смањење чланова породице, тако да инокосна породица, хронолошки посматрано, долази тек на крају еволутивног развоја породице. То потврђује и развој римске породичне заједнице, која је прошла кроз три облика – конзорцијум (*consortium*), агнатску (*familia*) и когнатску породицу. Конзорцијум или патријархална породична задруга своје порекло води вероватно из првобитне заједнице. Родовско-племенско уређење наметнуло је и организацију прве породичне заједнице – породична својина припадала је свим пуноправним члановима, а заједнички рад био је услов опстанка. Старешина породице, обично најстарији брат, није имао неограничену власт као касније *paterfamilias*, већ је на основу добијених овлашћења само управљао заједничком имовином. Агнатска породица је подразумевала неограничену власт

* Асистент-приправник на Правном факултету у Нишу.

породичног старешине (*paterfamilias-a*) над онима који су живели под његовим кровом (жена, деца, усвојеници, робови). Његова имовинска и лична овлашћења према потчињеним агнатима (*patria potestas*) су доживотна; искључиво он располаже својном породице и чак има право на живот и смрт својих поданика (*ius vitae ac necis*). Когнатска породица одликује се слабљењем власти породичног старешине и и доминацијом крвног сродства у односу на заједницу живота и рада. Положај жене постаје бољи, деца више нису под влашћу оца. Утицај религије је много мањи, тржишна робно-новчана привреда јача приватну својину, битно различиту од заједничке породичне својине. Многе велике породичне заједнице престају да постоје деобом на мање когнатске породице.

Шира породична заједница, у одређеним друштвеним околностима, јавља се и на каснијем степену друштвеног и државноправног развоја неких народа. Власт старешине породице код Германа и Словена никада није била ни приближна власти патерфамилијаса у Риму. Породичне заједнице словенских народа у средњем веку имале су много више додирних тачака са уређењем конзорцијума, него са апсолутно неограниченим личним и имовинским овлашћењима једног човека у име породичног колектива. Задруга је више била заједница једнаких чланова.¹

Породична задруга у Србији средњег века представља заједницу живота и рада далеко већег броја сродника него што је то случај са инокосном породицом која обухвата родитеље и децу. Она је, дакле, заједница више инокосних, простих породица. Подразумева заједнички живот више генерација, по правилу повезаних блиским крвнородничким везама. Обично је настајала када би се основна породица ширила тако што би синови (ређе кћери) са својим женама и децом настављали живот под кровом свог оца или евентуално старијег брата који је уједно био господар, старешина "куће", како се у средњовековној Србији назива породична задруга.²

¹ Старешина задруге, по речима Валтазара Богишића, није имао право да располаже породичном имовином без пристанка задругара; могао је бити замењен одлуком пуноправних чланова породице; сваки мушкарац из задруге могао је тражити деобу задруге и поделу заједничке имовине.

В. Богишић, Правни чланци и расправе, О инокостини у сеоској породици, Београд 1927, 171-172.

² Термин "задруга" први пут је у Србији употребио Вук Стефановић Караџић у свом Српском рјечнику из 1818. године. Задруга је, од тог времена, назив који се може срести само код Јужних Словена. У руским изворима среће се реч "печице" којом се на руском северу најпре означавала породична задруга, а у XVI-XVIII веку облик власништва на земљи и сеоског насеља које се састојало од неколико сродничких сеоских породица. Славјанский мир I-XVI века, Москва 2001, под "печице".

Историјски извори код Срба сведоче о постојању шире породичне задруге, а има података да се она, у нешто измењеном облику, али суштински таква иста, одржала чак и до првих деценија XX века.³ Због тога је веома важно указати на постојање српске породичне задруге у најстарије доба и задржати се на њеној правној регулативи у повељама српских владара и Душановом законуку. Притом треба увек имати у виду да су одредбе о њој преузете из знатно старијег, неписаног права Срба. Породичну задругу, ипак, никако не треба сматрати искључиво српском породично-правном установом. Српско обичајно право познавало је ову сложена породичну заједницу, али задруга јесте институт обичајног права и многих других индоевропских народа. У прилог томе, К. Јиречек наводи да је породична задруга била позната у обичајном праву кавкаских народа (Ибера и Грузијаца), Балтичких Словена, Арбанаса, Влаха, а тврди да се помиње чак и у византијском законодавству.⁴ Њено порекло очигледно је у најстаријем обичајном праву и то у дуготрајном периоду преласка конкретног друштва из родовско-племенског уређења ка раној држави. Због тога се присуство породичне задруге у средњовековним повељама и Душановом законуку може тумачити као преживљај из још старијег (обичајног) српског права, а њено опстајање у пракси потоњих времена још једном показује огромну постојаност правних старина и обичаја.

Феномену породичне задруге у историји српског права, Т. Тарановски је у својој "Историји српског права у Немањинској држави" посветио изузетну пажњу. Каже да је задруга била заступљена у повељама које су углавном претходиле доношењу Душановог законика (Светостефанска из 1313-18, Дечанска из 1330, Хтетовска из 1346, Аранђеловска из 1348-53. године). То ће послужити као основ творцима Душановог законодавства да сходно својим потребама забележе неколико правних правила која се тичу породичне задруге и њених чланова. Како истиче Тарановски, у Србији је преовладавао тип мале задруге. Велике породичне задруге заправо су одговарале некадашњем братству, које се, међутим, и сада појављује као субјект права у Хиландарској хрисовуљи

³ У првој половини XIX века на Балканском полуострву постоје шире породичне заједнице где су очеви, браћа, синови, зетови и унуди са својим женама живели под надзором домаћина. У српским и хрватским областима то је "кућа", а у Бугарској "род". Задруге су у просеку имале 20-ак чланова и биле су распрострањене у Херцеговини, Црној Гори, неким крајевима Босне, код Паштровића на Јадранском мору, Конавлима, северној Далмацији, аустријској војној граници, читавој Србији, западној Бугарској и у северној Македонији, пише К. Јиречек у својој Историји Срба, књ. II, Београд 1998, 49-50.

⁴ Исто, 51-52. Иначе, Еклога, закон византијског цара Лава III Исавријског из 726. године помиње постојање шире породичне заједнице и у Византији.

приликом куповине непокретности.⁵ Ово још више поткрепљује тврђење да је српска породична задруга поникла у најдревнијим временима, у периоду владавине крвнородничког принципа као преовлађујућег и тада јединог постојећег начина друштвеног организовања.

Феудална држава чинила је уступке друштвеној реалности наслеђеној из дубоке старине. Порези и натуралне ренте распоређивали су се по "кућама", па је било пожељно да свака има што више радно способних мушкараца. Члан 55. Светостефанске повеље краља Милутина из 1313-1318. године прописује: "И који не имају сина, или брата, или работника, јединаци, два да се стиштета,⁶ ако и разну работу и земљу имата, но на ине работе, а ораније и виноград разно. Такожде и сокалници и кои љубо мајсторије".⁷ Мање или слабије задружне заједнице могле су да се спајају у једну, јачу "кућу". Иако је владару и патримонијалном господару било у интересу стварање што већег броја корисних зависних заједница, будући да је свака породица дувала натуралне ренте, у овом члану Повеље може се приметити управо супротна тенденција. Законодавац дозвољава формирање једне велике породичне задруге од две мање. Разлог је вероватно био у немоћи мањих заједница да опстану, те је дозвољено различитим категоријама зависног становништва да кроз једну "работу" (натуралну ренту) испуне обавезу према патримонијалном господару.

Процес деобе задруга међу влашким катунима види се и у хрисовуљи краља Милутина Хиландару из 1302-1307. године. Пописи влашких задруга показују да су старешине тада већ инокосних породица сродници који су некада били у заједници и издвојили се.⁸ Деоба задруге била је прописана још раније, у хрисовуљи краља Владислава манастиру св. Богородице на Бистрици у Полимљу 1234-1243. године у члану 8: "И син с оцем да седи, оженив се, три года...". После три године од венчања, син је морао да напусти оца, да изађе из породичне задруге и заснује своју инокосну породицу. Овде се примећује сасвим другачија тенденција. Владар, доношењем оваквог прописа, обезбеђује манастиру веће приходе и више радне снаге стварањем две од једне зависне "куће".

Значајан правни документ који сведочи о постојању сеоске породичне задруге у средњовековној Србији је Дечанска хрисовуља из 1330. године, донета за време владавине краља Стефана Дечанског. Њу је

⁵ Т. Тарановски, Историја српског права у Немањинској држави, Београд 1996, 586.

⁶ Да се стиштета – да се здруже (у једну "кућу")

⁷ С. Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, стр 626.

⁸ Т. Тарановски, исто, стр. 587.

касније потврдио и његов син, краљ и цар Душан. Детаљан попис преко две хиљаде зависних "кућа" на властелинству манастира потврђује да је породична задруга била веома распрострањена.⁹ По Дечанској хрисовуљи, задругу чине отац са синовима или унуцима, браћа са својим синовима или братанцима, понекад чак и сестрићима, па и зетовима.

Задруга није била својствена само зависним људима. И српска властела је живела у већим породичним заједницама. О томе сведочи, између осталог, и једна одредба Хтетовске повеље краља Душана из 1346. године. Члан 24. прописује: "И село Крапена, што приложи краљевство ми светој Богородици Хтетовској, Прибца с црквију светим Георгијем, с родом и с дворани...".¹⁰ Формулација *с родом* недвосмислено показује да је властелин Прибца живео у задружној заједници.

Једино ограничење у погледу важења свих поменутих прописа било је то што су они саставни делови повеља или хрисовуља које су српски владари издавали као привилегије манастирима и црквама. Поставља се питање да ли су, и под којим условима, то могла бити правна правила која су била општеприхваћена на читавој државној територији. Норме које прописују структуру породичне задруге у Србији средњег века, њену заступљеност, као и промене облика породичне заједнице деобом на инокосне породице добиле су свој коначан облик у Душановом законнику.

У Законнику, породична задруга се такође означава термином "кућа" и помиње се у неколико чланова. Чланови 52. и 71. ДЗ прописују кривичну одговорност чланова задруге и можда најпотпуније одсликавају односе међу задругарима. Први од њих гласи: "За неверу сваку, сагрешеније, брат за брата и отац за сина, родим за родима, кто су оделни од онога-зи у својих кућах, кто је не сагрешил, та-зи да не плати ништа, разве он-зи који је сагрешил, тогова и кућа да плати". Законик, дакле, наређује да одговорност за другога, за члана породичне задруге траје само док су задругари у породичној заједници, тј. у истој "кући". Деоба породичне задруге била је раскидни услов за објективну ("задружну") кривичну одговорност, тј. одговорност за другога и без кривице. Очигледно да је "кућа" (тачније господар, старешина куће) као правни субјект сносила одговорност за свог члана. То није трајало неограничено, већ се деобом, поделом породичне заједнице, трајно губила и објективна породична одговорност. Убудуће, дакле након поделе "куће", бивши задругари нису одговарали једни за друге зато што су некада заједно живели у широј породичној заједници. Објективна одговорност трајала је

⁹ С. Новаковић, Село, Часопис СКА бр. XXIV, Београд 1891, стр. 130-132.

¹⁰ С. Новаковић, Законски споменици, 659.

док је трајала задруга. Из овога члана Законика уочава се да је задруга била распрострањена и међу властелом, јер је познато да су учиниоци кривичног дела невере (издаје владара и државе), могли бити само из редова владајуће класе.

На поменуте одредбе надовезује се члан 71. Законика, који такође говори о објективној ("задружној") кривичној одговорности старешине породице: "И кто зло учини, брат или син, или родим који су у јединој куће, все да плати господар куће или да даст који је зло учинио". С. Новаковић поводом овога члана каже: "Ова иста мисао о одговорности куће за све своје чланове казана је другим начином у члану 52".¹¹ И заиста, текст члана 71. ДЗ само је на јасан начин поновио правило формулисано у члану 52. Разлика је у томе што се овде говори о престанку одговорности за задругаре, па разлогом супротности и логичним закључивањем долазимо до тога да је објективна одговорност постојала само док је трајала породична задруга. Члан 71. јаснији је и прецизнији, јер нема потребе за додатним тумачењем. Он недвосмислено прописује постојање објективне кривичне одговорности господара куће за дела чланова задруге. Законодавац изричито наглашава речи *они који су у јединој кући*, тако да се из самог текста јасно види да се мисли искључиво на чланове задруге која још увек траје. Законик у овом члану ипак прописује и једну новину – препушта могућност избора господару "куће" да ли да кривца преда (вероватно) оштећеном или да сам, али у име делинквента, плати одговарајућу новчану казну.

И члан 66. Законика надовезује се на садржину претходних одредби. Он говори о међусобном заступању чланова породичне задруге пред судом, као и о процесној способности задругара: "Братенци који су заједно у јединој куће, кад их кто позове на дому, који од њих приде, та-зи да отпира; ако ли га обрете на двору цареву или судијину, да приде и рече: 'Дати ћу брата старијега на суд', да му да; силе да му не отпирати". Дакле, установљена је могућност да *братенци који су заједно у јединој куће* (браћа која живе у саставу исте породичне задруге) имају овлашћење да заступају једни друге. Из тога следи да су у српској породичној задрузи везе међу члановима биле врло јаке и да је задруга била правни субјект. Задруга одговара пред судом за дела својих чланова. У овом случају, нема изричитог помена господара, старешине "куће". Једино чињеница да се помиње старији брат наводи на претпоставку да се ту можда подразумевало да је и он могао бити старешина "куће". У супротном, ако се не прихвати ова хипотеза, намеће се као једини закључак да је

¹¹ С. Новаковић, Законик Стефана Душана, цара српског 1349. и 1354, Београд 1898, 190.

појединац који би се по неком основу нашао пред судом имао могућност да старијег брата из задруге одреди за свог "заступника". Са друге стране, одредбе члана 66. ДЗ значајне су јер доказују да су одрасли мушкарци, иако чланови породичне задруге, имали парничну способност. Законик их није приморавао да одреде брата за заступника; они су имали право избора, тј. могли су пуноправно да сами, у своје име и за свој рачун, заступају своје интересе пред државним судом. По свему судећи, и овај члан Законика представља компромис старих српских обичаја, рецепираног римско-византијског права и нових настојања државне власти. Заправо, он представља синтезу на први поглед противречних правних категорија – солидарности између чланова породичне задруге укорене у старом српском обичајном праву и индивидуализма византијског права.

И члан 70. ДЗ такође говори о српској породичној задрузи: "И кто се обрете у јединој куће или братенци, или отац от синов, или ин кто оделен хлебом и иманијем, и ако буде на једном огњишти, а тем-зи одељен, да работа јако ини мали људије". У овом случају Законик говори о породичној заједници себара, одн. зависног становништва, јер се помињу о "работе малих људи". Поменута одредба прописује и поделу имања између чланова задруге. Међутим, и поред поделе имања, обавезе себара према господару нису могле да се угасе.

Члан 51. Законика подсећа на некадашње постојање дружиничких односа, али и велике породичне задруге у средњовековној Србији: "И кто преда сина или брата у двор, и упроси га цар: 'Веровати ли га ћу?' и рече: 'Веруј колико и мене'..." Овде је јасно да се говори и о породичној задрузи, јер је неко "предавао у двор" брата или сина као сведока или као јемца. Сасвим је очигледно, с друге стране, да је између некадашњих дружиника постојао близак однос пун поверења. Због тога се много водило рачуна о моралном кредибилитету будућих дворских службеника, па су лица блиска српском владару давала неку врсту личног јемства за своју браћу или синове, тј. јемчила су цару својим угледом и имовином за понашање својих ближњих. Управо због оваквог решења у Законику, јавља се оправдана сумња да се у члану 51. заправо описује један прастари обичај који се одржао до средине XIV века – обавеза специфичног породичног јемства за службу на двору. Тиме се посредно доказује тврдња о постојању породичне задруге међу властелом. Односи између "јемаца" и владара карактеристични су за много ранији период државног и друштвеног развитка и неодољиво подсећају на односе владара, вероватно још некадашњих жупана и њихових дружиника, те се и на овом месту може говорити о остацима старог српског права у Душановом законуку.

* * *

Породична задруга, карактеристична за најстарије почетке друштвене организације свих Словена, па самим тим и Срба. Она се, међутим, појављује и у каснијим периодима њиховог друштвеног и државноправног живота. Средњовековне српске земље биле су погодно тло за развој овог друштвеног феномена. О томе сведоче многобројни правни извори, од којих су најважније манастирске повеље српских владара из XIII и XIV века, али и сам Душанов законик. У највећем броју ових извора, шира породична заједница означена је термином "кућа". Имала је једну врсту правног субјективитета. Разлози за њено постојање и дуготрајно опстајање су вишеструки. Заједница живота и рада била је наслеђена из родовско-племенског уређења и често је представљала услов за сам опстанак. Феудална држава чинила је уступке друштвеној реалности наслеђеној из дубоке старине. Порези и натуралне ренте распоређивали су се по "кућама", па је било пожељно да свака има што више радно способних мушкараца. Има података да је и властела такође живела у ширим породичним заједницама. На српском селу породична задруга се одржала све до почетка прошлог века, што још више повећава значај њеног изучавања. О томе у научној литератури сведоче бројна истраживања и радови словенских правних историчара, не само наших, већ и оних из Русије, Чешке и Пољске. Ови други су, услед непостојања поузданих правноисторијских извора о породичним задругама код Источних и Западних Словена (а за које се поуздано претпоставља да су и тамо постојале) своја истраживања, применом метода аналогije, најчешће усмеравали ка јужнословенској задрузи.

Aleksandar Đorđević, Assistant

FAMILY CO-OPERATIVE IN SERBIAN MEDIEVAL LAW

Summary

The family co-operative was featured in numerous Hindu-European nations. It originates from the most ancient period, which precedes the time of written sources. This family institution existed in the antique times – in Rome and Greek city-states, but it was present even much later – among Germanic and, especially, Slavic peoples. In Serbian medieval lands it was known as the “House”. It is mentioned in historical legal sources, as charters of Serbian rulers, city statutes, and Dusan’s Code.

Key words: family co-operative, “the House”, charters of Serbian rulers, Dusan’s Code, kinship, village.

